

HET BELANG VAN TELLEN

KWANTITATIEF ONDERZOEK naar *middeleeuwse* kunstwerken*

Truus van Bueren

TELLEN OF VERTROUWEN OP HET GEHEUGEN?

Het geheugen is geen goed wetenschappelijk instrument. Dat wordt bijvoorbeeld duidelijk als je kijkt naar de beschermheiligen in memorievoorstellingen. Dit zijn religieuze voorstellingen met portretten van knielende figuren en eventueel hun wapenschilden. De geportretteerde personen zijn vaak niet bekend, omdat de teksten met de namen en sterfdata op de lijsten en tekstborden verdwenen zijn.¹ Kunnen de namen van de beschermheiligen die in veel gevallen achter de gebedsportretten staan, helpen bij de identificatie van de afgebeelde personen? Lange tijd hebben veel (kunst)historici inderdaad aangenomen dat dit kon omdat men in deze beschermheiligen de naamheiligen zag van de herdachte personen. Iedereen kan immers enkele voorbeelden met naamheiligen noemen; denk maar aan een aantal topstukken van Jan van Eyck, Rogier van der Weyden en Hans Memling. Toen ik echter een database maakte en de verschillende typen beschermheiligen in de memorievoorstellingen inventariseerde, bleek dat men in de Noordelijke Nederlanden helemaal niet vaak voor naamheiligen koos. Er werden allerlei soorten beschermheiligen gekozen, zoals de heilige van het klooster waarin men was ingetreden, en heiligen die beschermden tegen ziekten. Een poging tot identificatie van de geportretteerde personen op basis van de beschermheiligen, heeft dus weinig zin, en kan zelfs tot verkeerde conclusies leiden (afb. 1). Tellen en onderzoeken wat in bijvoorbeeld diverse bisdommen in Nederland en omliggende gebieden gebruikelijk is, is dan ook de moeite waard. De database *Medieval Memoria Online* (MeMO) die eind januari 2013 op het internet wordt geplaatst, is onder andere bedoeld als hulpmiddel bij dergelijk kwantitatief onderzoek.²

HERKENBAARHEID WAS GEBODEN

Er is ongetwijfeld veel verloren gegaan uit de middeleeuwen en vroege nieuwere tijd. Als je mag afgaan op de hoeveelheid bewaard gebleven memorievoorstellingen met een *Kruisiging* (afb. 2) of een *Maria met Kind* – respectievelijk circa 70 en circa 45 stuks – moeten er honderden van zijn geweest. Ze vertonen veel overeenkomsten, en niet alleen omdat veel van deze religieuze voorstellingen nogal standaard zijn. Misschien zijn het zelfs vooral de gebedsportretten, de wapenschilden en de beschermheiligen die maken dat ze zo sterk op elkaar lijken. Voor die eenvoudigheid is een goede reden, want de voorstellingen waren bedoeld om de geportretteerde personen na hun dood te gedenken. Herkenbaarheid van dit soort voorstellingen was dan ook belangrijk.

Memorievoorstellingen functioneerden namelijk in de late middeleeuwen, in een samenleving waarin het geloof in het hiernamaals – hemel, hel en vagevuur – een belangrijke

rol speelde. Alleen heiligen werden direct na hun dood toegelaten tot de hemel. Gewone, zondige mensen kwamen in het vagevuur, een plaats van boete en pijn die één groot voordeel had: er was alleen een uitgang naar de hemel. Wie niet voor zijn dood had gebiecht en berouw had getoond voor zijn grote zonden, ging voor eeuwig naar de hel. Onmiddellijk na de dood wachtte dus, vooruitlopend op het Laatste Oordeel, een Tijdelijk Oordeel. De gelovigen konden hun tijd in het vagevuur bekorten door zo goed mogelijk als christen te leven en de werken van barmhartigheid te betrachten, maar ze konden ook profiteren van gebed en liturgische diensten voor hun zielenheil na hun dood.³

Gebeeldhouwde, op paneel en glas geschilderde memorievoorstellingen waren bij uitstek bedoeld om de gelovigen aan te sporen om te bidden voor de zielen van de geportretteerde personen. 'Bid voor de ziel' of 'God heb de ziel' staat er dan ook vaak op de bewaard gebleven tekstborden. Er was echter nog een reden om te zorgen dat deze kunstwerken goed 'leesbaar' waren, want ze waren ook belangrijk voor het hier en nu. De herdachte personen gaven het goede voorbeeld aan de levenden. Door hun gebedshouding, maar ook bijvoorbeeld door te laten zien dat men de werken van barmhartigheid had verricht en bijvoorbeeld een weeshuis had gesticht.⁴ Een vorst die gebrandschilderde glazen aan kerken schonk, kon door zijn schenking laten zien dat hij een goed christen was die goed voor zijn volk zorgde en bijdroeg aan de versiering van de kerken. Tegelijkertijd kon hij zich profileren als de belangrijkste machthebber van een gebied. Voorstellingen met gebedsportretten tonen ook dat men zijn plaats kende in het hier en nu. Vrouwen waren ondergeschikt aan mannen en je ziet daarom dat vrouwen de minst belangrijke plaats kregen in de voorstelling, links van de hoofdvoorstelling en/of achter de mannen. De middeleeuwse dodengedachtenis (oftewel de *memoria*) was dan ook een complex verschijnsel waarin de zorg voor het hier en nu en de zorg voor het hiernamaals nauw met elkaar verbonden waren. Memorievoorstellingen, maar ook rituelen zoals begrafenisdiensten waren bedoeld als communicatiemiddelen waarin religieuze, sociale, historische en politiek-maatschappelijke boodschappen met elkaar verweven waren. Je kunt dus door het maken van een analyse van voorstellingen met gebedsportretten patronen in de samenleving ontdekken die kennelijk belangrijk waren. Niet alleen schriftelijke bronnen zeggen dus iets over de maatschappelijke verhoudingen.

"Maar ik ken een drieluik waar een lid van de geestelijkheid, de hoogste maatschappelijke klasse, op de meest bescheiden plaats in de voorstelling staat", zal iemand misschien opmerken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de *Bewening* van Cornelis Engebrechts waarin de

gebedsportretten van de reguliere kanunnik Jacob Martensz. en een vrouw zijn opgenomen. Jacob Martensz. was in het eerste kwart van de zestiende eeuw de rector van het bij Leiden gelegen klooster Mariënpoel. De vrouw kan bijna niemand anders dan zijn moeder zijn, want uit de analyse van kunstwerken waarvan de afgebeelde personen zijn geïdentificeerd, blijkt dat geestelijken soms hun ouders de belangrijkste plaats gaven. Gevallen waarin zij anderen die voorrang schonken, zijn niet bekend. Kwantitatief onderzoek is dan ook de moeite waard. Je kunt daardoor achterhalen wat gebruikelijk is, maar ook die voorstellingen ontdekken die mogelijk met een bijzondere bedoeling zijn gemaakt. Alleen al tellen kan dus een goede voorbereiding zijn op een onderzoek en het formuleren van een zinnige problemstelling.

ONTDEKKEN VAN BIJZONDERE GEVALLEN

Van de memorietafel van de Leidse familie Van Zwieten uit 1552 weten we, na uitgebreid vergelijkend onderzoek, zeker dat het een bijzonder schilderij is (afb. 3).⁵ Het is een kopie en een uitbreiding van een memorietafel die ongeveer honderd jaar daarvoor werd gemaakt. Johanna van Zwieten gaf de opdracht, zo staat in de tekst onder haar portret. Ze had daar goede redenen voor, want met haar zou de tak van het geslacht Van Zwieten waartoe zij behoorde, uitsterven; haar enige broer was kinderloos overleden. Ze had ook een belangrijke overgrootvader, Boudewijn, die het klooster Mariënpoel had gesticht. Daarom wilde ze haar ouders, zichzelf en haar broer op het schilderij in dat klooster erbij hebben, en niet een, veel gebruikelijker, los schilderij met alleen haar ouders en hun kinderen (afb. 4).⁶ Van memorietafels met slechts twee generaties kennen we er thans ruim honderd (van de 524 nog bewaarde stukken); drie en vier generaties komen in circa vijftien gevallen voor. Het schilderij toont alle aangetrouwde kinderen van de overgrootouders van Johanna van Zwieten,

zoals die waarschijnlijk ook al waren afgebeeld op de oude memorietafel die Johanna liet vervangen.

Het was dus een vrouw die de opdracht gaf. Als je op (wat oudere) publicaties afgaat dan was dat bijzonder, want daarin wordt zonder meer aangenomen dat mannen de opdracht gaven. Het is tevens nogal verwarrend dat in veel publicaties de portretten in religieuze voorstellingen als donor- of stichtersportretten worden aangeduid. Ten eerste kunnen de kunstwerken zich in bijvoorbeeld privékapellen hebben bevonden en dus helemaal geen schenkingen aan kerken en kloosters zijn geweest en ten tweede hoeft de opdrachtgever en schenker van de memorietafel helemaal niet op het kunstwerk te staan. En waren het inderdaad de mannen die dit soort schenkingen deden? Dat is lastig te zeggen, omdat de schriftelijke bronnen hierover vaak ontbreken, maar men kan niet klakkeloos aannemen dat het wel zo is. Er waren veel vrouwen die hun man overleefden, en die zagen het net als mannen als hun taak voor het zielenheil van hun echtgenoot te zorgen. Wie de dodengedachtenis bestudeert, vindt daar tal van aanwijzingen voor.⁷ Zo is het vrijwel zeker dat een drieluik met het *Laatste Oordeel* in opdracht van Anna van Noordwijk is vervaardigd (afb. 5). Net als het schilderij van de familie van Zwieten toont het vier generaties: Anna en haar man, hun kinderen en de grootouders en ouders van Anna. Niet die van haar man dus.⁸ Als je afgaat op de bewaard gebleven memorietafels waarvan we weten wie erop worden herdacht dan is dat heel bijzonder. Het woord 'uniek' lijkt hier op zijn plaats. Een ander interessant aspect is dat Maria en Johannes de Doper zich niet, zoals gebruikelijk in een voorstelling met het *Laatste Oordeel*, in de hemel bevinden. Ze staan als de beschermheiligen achter de geportretteerde personen op de luiken. De standaardheiligen van een *Laatste Oordeel* zijn hier dus ook beschermheiligen, net zoals je dat regelmatig bij een *Kruisiging* ziet (zie afb. 2); in die gevallen zijn het Maria en Johannes de Evangelist. Misschien kon men

Afb. 1 (links) *Maria met Kind en leden van de familie Viischer van de Gheer*, middenpaneel circa 1555, luiken circa 1570, Centraal Museum Utrecht. Lange tijd heeft men, uitgaande van de veronderstelling dat er naamheiligen zijn afgebeeld, sommige van de afgebeelde personen verkeerd geïdentificeerd. Archiefonderzoek bood uitkomst.

Afb. 2 (rechts) *Kruisiging met de Benedictijnse nonnen Hadewich van Hardenbroek en Agnes van Ghent*, 1525-1550, Museum Catharijneconvent Utrecht. Deze memorievoorstelling is compleet bewaard gebleven, met de oorspronkelijke omlijsting, inclusief het tekstdeel en een baldakijn met daarin de wapenschilden.

Afb. 3 Maria met Kind en familie van Zwieten, 1552, Museum De Lakenhal Leiden. Met als tweede van links het portret van Johanna van Zwieten die in 1552 het oude, kapotte schilderij van haar voorgelicht liet vervangen door een nieuwe memorietafel en daarin de portretten van haar ouders, haar broer en zichzelf liet toevoegen.

in de religieuze voorstelling op sommige punten variëren, meer dan bij de gebedsportretten. Ook bij het drieliuk met de familie van Noordwijk zien we de rigide plaatsing van mannen en vrouwen. De vrouwen knielen netjes op de meest bescheiden plaatsen, óók Anna die de opdrachtgever was.

Uit het bovenstaande kunnen we dus concluderen dat breed vergelijkend onderzoek nodig is om casuonderzoek te ondersteunen. Dan wordt immers pas duidelijk wat er bijzonder aan zo'n casus is.

HET BELANG VAN DATABASES

Uit het bovenstaande zal het al duidelijk zijn geworden: honderd procent zekere uitspraken zijn nauwelijks te doen. Van veel memorievoorstellingen zijn de geportretteerde personen nog niet geïdentificeerd. En er is veel verdwenen, we weten niet eens hoeveel. Hiermee heeft elke historicus te maken, of het nu een economisch historicus is, een sociaal historicus of een kunsthistoricus. Maar er is nog een probleem: de objecten bevinden zich thans in collecties over de hele wereld. Als je die wilt inventariseren voor je aan je onderzoek kunt beginnen, ben je jaren verder.

Daarom is het project *Medieval Memoria Online* oftewel het MeMO-project in het leven geroepen. Doel is het vervaardigen van een grote database met uitgebreide beschrijvingen van vier soorten bronnen die voor de middeleeuwse dodengedachtenis van belang waren: memorievoorstellingen, grafmonumenten en grafzerken, verhalende bronnen die functioneerden in de dodengedachtenis, en memorieregisters (zoals lijsten van graven of van schenkingen die men deed aan kerken en kloosters in ruil voor gebed en memoriediensten voor het zielenheil). De inventarisatie omvat bronnen die tot 1580 binnen het

gebied van het huidige Nederland functioneerden. De database is zo gebouwd dat deze uitgebreid kan worden met andere soorten bronnen, bijvoorbeeld liturgische objecten met een memoriefunctie, maar ook met bijvoorbeeld memorievoorstellingen uit andere gebieden. Onderzoekers kunnen daardoor steeds beter tellen en breed vergelijken.

Voor kunsthistorici is het heel interessant als je het onderzoek naar de functie van memorietafels inbedt in het grotere geheel, dat van de dodengedachtenis. Dan krijg je zicht op de manier waarop de middeleeuwse samenleving fungeerde als gemeenschap van de doden en de levenden. Dan kun je bijvoorbeeld ontdekken dat Boudewijn van Zwieten niet de enige was die met zijn stichting van een klooster politieke motieven had, en dat politiek en religie regelmatig in memorievoorstellingen en religieuze rituelen met elkaar verweven zijn. Dan kun je zien hoe gewoon het was dat er portretten, en/of wapenschilden en/of teksten werden toegevoegd aan een al bestaand schilderij. Dan zie je dat het gebruiksvoorwerpen waren, een enkele keer uniek, maar meestal heel gewoon met kleine variaties.

Maar de MeMO-database is ook voor nieuw onderzoek interessant, ook voor studenten: alleen al door de inhoud te verkennen, kun je tot allerlei nieuwe onderzoeksvragen komen. De bijbehorende websites, met onder andere uitgebreide literatuuropgaven, kunnen je helpen thuis te raken in dit voor velen nog onbekende gebied.

* Met hartelijke dank aan de redactie van *Article* en aan Jeannette van Arenthals en Rolf de Weijert voor hun suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

1. Soms is nog aan de oorspronkelijke lijst te zien dat er een bordje aan gehangen heeft. Zie Daantje Meuwissen en Ige Verslype,

'Praatjes rondom gaatjes ...' in Peter van den Brink en Liesbeth M. Helmus, in *Album discipulorum J.R.F. van Asperen de Boer*, Zwolle 1997, p. 126-136.

2. Zie aan het eind van dit artikel de links voor databases en informatie over het MeMO-project. Voor de verantwoording van wat in dit artikel niet van noten is voorzien, zie de begeleidende teksten bij de database *Memoria in beeld*. Zie in deze database ook nadere informatie over de besproken en afgebeelde kunstwerken. Voor een uitgebreide analyse van memorievoorstellingen in de Noordelijke Nederlanden Truus van Buuren en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen*, Utrecht en Turnhout 1999.
3. Zie bijvoorbeeld Arnold Angenendt, 'Theologie und Liturgie der mittelalterlichen Toten-Memoria', in Karl Schmid en Joachim Wollasch (red.), *Memoria. Der geschichtlichen Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, München 1984, p. 79-199.
4. Er zijn uit de Noordelijke Nederlanden drie memorievoorstellingen bekend met de stichters van weeshuizen.
5. Zie over dit schilderij onder andere *Prayer and Politics*, link onderaan dit artikel.
6. Over dit schilderij (afb. 4) verschijnt in december een artikel van Truus van Buuren en Bas Dudok van Heel in het tijdschrift *Oud Holland*.
7. Zie bijvoorbeeld Corinne Schleif, 'Forgotten Roles of Women as Donors ...' in Truus van Buuren en Andrea van Leerdam, *Care for the Here and the Hereafter*, Turnhout 2005, 137-154.
8. Er heeft een soortgelijk schilderij bestaan met generaties van het geslacht van Anna's man, zie *Memoria in beeld*. Over het drieliuk: Truus van Buuren en Fenna Visser, 'De website Memoria in Beeld. Een hulpmiddel bij het onderzoek van memorievoorstellingen', in *Madoe. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 23 (2009), 102-108.

Zie voor nadere informatie de website van **MeMO**, zie <http://memo.hum.uu.nl/>, met onder andere onder 'Products' de websites:

- *Memoria in beeld*
- *Prayer and politics*, waarin de memorietafel van de familie van Zwieten centraal staat
- *Representations of monastic dress* (Nederlandstalig overigens)
- de internationale nieuwsbrief *Medieval Memoria Research*

De grote, Engelstalige MeMO-website wordt op 31 januari 2013 tijdens een internationaal congres in Utrecht gepresenteerd en beschikbaar gesteld, <http://memodatabase.hum.uu.nl>.

Afb. 4 *Geboorte van Christus met de familie Boelen*, 1512, Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte, Napels. De portretten van de vier oudere personen in dit schilderij van Jacob Cornelisz. hebben (kunst)historici lange tijd op het verkeerde been gezet, maar door een combinatie van archiefonderzoek, breed vergelijkend onderzoek en het beschikken over een foto van hoge kwaliteit kon worden vastgesteld dat het gaat om één gezin met de ouders knielend bij de kribbe. De oudere man en vrouw iets meer in de achtergrond zijn de enige nog levende personen in 1512.

Afb. 5 *Laatste Oordeel met Anna van Noordwijk en haar familie*, 1500-1525, Rheinisches Landesmuseum, Bonn. De grootouders en ouders van Anna zijn resp. rechts en links in het middenpaneel afgebeeld (voor de beschouwer is dat resp. links en rechts) met de vrouwen knielend achter hun man. De echtgenoot en zonen bevinden zich in het rechterluik en Anna en een dochtertje in het linker luik.

ALEPH

Boekhandel- Antiquariaat

Kunst | Architectuur | Geschiedenis
Literatuur | Filosofie | Muziek

Ook in- en verkoop van CD's en DVD's

Vismarkt 9 - Utrecht | 030-232 20 69

www.alephbooks.com

